

Study and analysis of Ghazan Khan's role in protecting and developing Moqfat

sayyed ahmad aghili*

Abstract

Ghazan Khan was one of the most important Mongol Ilkhans in Iran, who addressed the religious and social developments of his era with his innovative approaches. With his inclination towards Islam, attachment to Shiism, and adoption of supportive policies, he contributed greatly to the formation and development of religious Moqfat wick this not only helped to provide financial resources for religious and educational institutions, but also strengthened the social and political position of Shiism in Iranian society. In this article, we will examine the important role of Ghazan Khan in the creation and development of Moqfat by examining library sources and document studies and we will explain how his actions paved the way for deeper cultural and social transformations during the Ilkhanate era. Also, the impact of these Moqfat on society and religious institutions after Ghazan Khan will be analyzed. One of the results of this research is that the Ghazani reform process has played a significant role in the preservation and protection of Moqfat as well as their development, and has led to the creation of social welfare in Iranian society.

Keywords: Waqf, Ghazan Khan, Ilkhans, Shia.

دراسة وتحليل دور غازان خان في حماية الأوقاف وتنميتها

سيد احمد عقيلي*

الخلاصة

كان غازان خان واحداً من أهم إلهانات المغول في إيران والذي تناول التطورات الدينية والاجتماعية في عصره بمناهجه الحديثة آنذاك. و بفضل ميله للإسلام و تعلقه بالمذهب الشيعي وتبنيه سياسات داعمة لمذهب التشيع فقد ساهم بشكل كبير في تشكيل و تنمية الأوقاف الدينية التي لم تساعد فقط في توفير الموارد المالية للمؤسسات الدينية و التعليمية بل عززت أيضاً مكانة الاوقاف الاجتماعية و السياسية للتشيع في المجتمع الإيراني. في هذا المقال، ومن خلال دراسة المصادر المكتتبية والوثائق سوف نتناول الدور المهم الذي لعبه غازان خان في إنشاء الأوقاف و تنميتها، و سوف نوضح كيف مهدت أفعاله الطريق لتغييرات ثقافية و اجتماعية أعمق خلال عصر الإلهانات. كما سيتم تحليل آثار هذه الأوقاف على المجتمع و المؤسسات الدينية بعد غازان خان. و من نتائج هذا البحث نرى أن عملية الإصلاح الغزاني لعبت دوراً كبيراً في الحفاظ على الأوقاف و حمايتها و تنميتها، وأدت إلى إيجاد الرفاه الاجتماعي في المجتمع الإيراني.

مصطلحات مفتاحية: الوقف، غازان خان، الإيلخانية، الشيعة.

بررسی و تحلیل نقش غازان خان در صیانت از موقوفات و توسعه آن

سید احمد عقیلی*

مقاله پژوهشی

چکیده

غازان خان، یکی از مهم‌ترین ایلخانان مغول در ایران بود که با رویکردهای نوین خود به تحولات مذهبی و اجتماعی در عصر خود پرداخته است. او با گرایش به اسلام و اتخاذ سیاست‌های حمایتی، به شکل‌گیری و توسعه موقوفات مذهبی کمک شایانی کرد که این امر نه تنها به تأمین منابع مالی نهادهای دینی و آموزشی کمک می‌کرد، بلکه به تقویت موقعیت اجتماعی و سیاسی تشیع در جامعه ایرانی نیز انجامید. در این مقاله، با بررسی منابع کتابخانه‌ای و مطالعه اسنادی به بررسی نقش مهم غازان خان در ایجاد و توسعه موقوفات خواهیم پرداخت و بیان خواهیم کرد که چگونه اقدامات او زمینه‌ساز تحولات فرهنگی و اجتماعی عمیق‌تری در دوران ایلخانان بود. همچنین، تأثیرات این موقوفات بر جامعه و نهادهای دینی پس از غازان خان نیز مورد تحلیل قرار خواهد گرفت. از نتایج این پژوهش آن است که روند اصلاحات غازانی در حفظ و صیانت از موقوفات و همچنین توسعه آن نقش بسزایی داشته و باعث ایجاد رفاه اجتماعی در جامعه ایران شده است.

واژگان کلیدی: وقف، غازان خان، ایلخانان، شیعه.

مقدمه

غازان خان از مهم‌ترین پادشاهان ایران عصر ایلخانی است که به اعتقاد مورخان، دوران حکومت او دوران اوج قدرت حکومت ایلخانی بود. او پسر بزرگ ارغون است که به روایت رشیدالدین در ۲۹ ربیع الاول ۶۷۰ ه.ق در جزیره آسکون دیده به جهان گشود از ۳ تا ۱۰ سالگی نزد پدر بزرگش اباق‌خان که بسیار به او علاقمند بود، می‌زیست و با به سلطنت رسیدن پدرش ارغون، او نیز به حکومت خراسان رسید و وارد دنیای سیاست و مملکت داری شد. فرمانروایی خراسان در واقع تمرین زمامداری برای غازان بود چرا که خراسان از مهم‌ترین ایالت‌های ایلخانان بود که توجه زیاد به آن می‌شد.

غازان ایلخان در خراسان بود که به دعوت بایدو علیه گیخاتو شورید اما بایدو بر او پیشدستی کرد و قبل از رسیدن غازان به پایتخت بر تخت سلطنت جلوس و غازان را به خراسان باز پس فرستاد. اما غازان کانون مقاومت و مخالفتی علیه بایدو شکل داد و با کمک مشاور و همراه همیشگی خود امیر نوروز و اتحاد با صدر جهان توانست بر بایدو غلبه کند و بر تخت سلطنت ایلخانان تکیه زند. در واقع دوران حکومت او که دوران غلبه عنصر ایرانی است خط پایانی بود بر حاکمیت یاسای مغولی در ایران. غازان‌خان که با اسلام آوردن قبل از جلوس به تخت سلطنت حمایت اتباع مسلمان را جلب کرده بود، بعد از اینکه به تخت سلطنت تکیه زد در راستای همین اندیشه آثار دین بودایی را در قلمرو ایلخانان محو کرد و قوانین سختی را بر اقلیت‌های مذهبی وضع کرد. دین اسلام و حتی مذهب تشیع در عصر غازان رشد کرده و مساجد اسلامی باز سازی و احیا شد. (پرش و، ۱۳۸۸: ۲). همین امر باعث شده که مورخان دوران ایلخانی برای بررسی آثار و تمدن اسلامی در این دوران، از زمان غازان‌خان به عنوان نقطه عطف این جریان سخن به میان آورند. در این دوران اهتمام ویژه غازان‌خان به احیای تمدن اسلامی و همچنین استفاده از نهادهایی همچون نهاد وقف در این راستا در خور توجه است. به همین دلیل در این مقاله در پی آنیم تا به چگونگی احیای موقوفات و استفاده از این نهاد برای توسعه تمدن اسلامی در این دوره بپردازیم.

۱. پیشینه پژوهش

در مورد ایلخانان و شخصیت غازان خان تاکنون تألیفات بسیاری صورت گرفته است و همگی در روشن ساختن ابعاد این دوره تاریخی ایران اسلامی نقش آفرینی کرده‌اند ولی آنچه که کمتر به چشم می‌خورد بررسی نقش نهاد وقف و تقابل دوگانه حکومت و وقف در این دوره پادشاهی است. آنچه مشخص است با این عنوان کمتر مقاله و کتابی به رشته تحریر درآمده ولی در پژوهش‌های مختلف به صورت گذرا و مختصر به آن اشاره شده است که از این میان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

حسین پرش ور (۱۳۸۸)، در پایان‌نامه ارشد خود با عنوان «بررسی شخصیت و نقش تاریخی غازان خان در دوره ایلخانی»، به ویژگی‌های شخصیتی غازان خان و دوران حکومت او پرداخته است ولی متأسفانه به موضوع بحث این مقاله اشاره ویژه‌ای نشده است.

مجید صادقیانی (۱۳۸۷)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی وضعیت لایه‌های اجتماعی ایران و کارکرد آن‌ها در فرهنگ و تمدن اسلامی از حمله مغول تا پایان ایلخانان»، به بررسی ظرفیت‌های تمدنی توده‌های مردمی در این دوران پرداخته و در برخی موارد با توجه به موضوع خود به موقوفات آن دوره نیز اشاراتی دارد.

ایزدی، حسین؛ اسماعیل زاده، صدرالله (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه وقف در توسعه تشیع در عصر ایلخانان»، به بررسی نقش شیعیان بخصوص خاندان خواجه نصیر الدین طوسی در حفظ و صیانت از موقوفات اشاره دارد. نویسندگان در این مقاله به برخی از موقوفات غازانی هم اشاره کرده‌اند.

زهره مباشر امیری و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان «نقش باورهای دینی مردم ایران در گرایش حاکمان مغول به گسترش و توسعه موقوفات مذهبی (ازاوگتای قاآن تا غازان خان)»، به بررسی نقش باورهای مردمی در توسعه موقوفات در عصر ایلخانی پرداخته‌اند.

۲. تاریخچه مختصر ایلخانان و زمینه‌های مذهبی

۲-۱. پیدایش ایلخانان و تأثیرات فرهنگی

ایلخانان، که جانشینان هلاکو خان بودند، از سال ۶۵۱ هجری قمری بر سرزمین‌های اسلامی حکمرانی کردند. این حکومت، که به مدت تقریباً یک قرن ادامه داشت، از ابتدای تأسیس خود تحت تأثیر فرهنگ و تمدن اسلامی قرار گرفت. ایلخانان در ابتدا به‌طور عمده از فرهنگ مغولی تبعیت می‌کردند، اما به تدریج با ورود به دنیای اسلام و آشنایی با آداب و رسوم آن، به ویژه مذهب تشیع، به تحولی عمده در تاریخ فرهنگی و مذهبی ایران دست یافتند. در دوره ایلخان هلاکو (۶۶۳-۶۵۶ هـ.) و اباقا (۶۸۰-۶۶۳ هـ.) در سایه گرایش ایشان به سازندگی و تکاپوی جدی، عناصر ایرانی به ویژه خاندان جوینی و خواجه نصیرالدین طوسی، روزنه‌های امیدبخشی برای سازندگی و رونق دوباره حیات شهری در ایران پدید آمد. اما پس از مرگ اباقا در فاصله سال‌های (۶۸۰ تا ۶۹۴ هـ.) به سبب تشدید کشمکش‌های درونی و رقابت‌های ویرانگر شاهزادگان و امرای مغولی در ایران نه تنها فرصتی برای سازندگی پدید نیامد، بلکه بر دامنه ویرانی‌ها نیز افزوده شد. با روی کار آمدن غازان سلطان مسلمان (۷۰۳ - ۶۹۴ هـ.) نقطه عطفی در تاریخ ایلخانی نمودار شد در پرتو اصلاحات غازانی جریان فراگیر در سازندگی آغاز شد. (الهیاری: ۱۳۸۳: ۳۹-۳۸)

۲-۲. ظهور غازان خان

غازان خان بن ارغون بن اباقا بن هلاکو، هفتمین پادشاه ایلخانی و اولین سلطان مسلمان مغول، در سال ۶۷۰ ق در آبسکون مازندران به دنیا آمد. در دوران حکومت پدرش حاکم خراسان بود. در ۱۰ ذی‌الحجه سال ۶۹۴ ق، پس از کبختون و حکومت کوتاه بایدوخان به حکومت رسید. (آشتیانی، ۱۳۸۴: ۲۶۱). غازان خان در سال ۶۹۴ ق (۱۲۶۵ م) با تأکید و ترغیب امیر نوروژ، سرلشکر سپاهیان، مسلمان شد. برخی منابع تاریخی نیز شیخ صدرالدین ابراهیم، پسر عارف معروف، شیخ سعدالدین محمد بن حمویه جوینی را مشوق او برای مسلمان شدن دانسته‌اند. بنابر منابع، نزدیک صد هزار نفر به تبعیت از او مسلمان شدند و غازان پس از آن «محمود» خوانده شد. (آشتیانی، ۱۳۵۴: ۲۵۶) او اولین ایلخان مغول بود که مسلمان شد و ارتباط خود با حاکمان مغول را قطع نمود و اسلام را دین رسمی اعلام کرد و اظهار اسلام را بر درباریان و سرداران لشکر واجب کرد. (بیرنیا و اقبال آشتیانی، ۱۳۸۰: ۵۰۸)

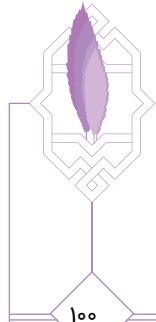
غازان خان پس از تشرف به اسلام و به همت وزرای مسلمان خویش به اقدامات سیاسی اقتصادی و فرهنگی گسترده‌ای دست زد تا جایی که از این اقدامات در تاریخ به اصلاحات غازانی یاد می‌کنند. در مقوله فرهنگ نیز اصلاحات غازانی باعث شد که مراکز علمی فرهنگی و مساجد و کتابخانه‌ها و مراکز دیگری در سرزمین‌های تحت سیطره او ایجاد شود. در این مسیر نهاد وقف به دو گونه ایفای نقش کرد. اول اینکه شاه ایلخانی با کمک وزرا و مشاوران خود سعی در احیای موقوفات داشت و از طرف دیگر با توجه به کارکردهای مختلف نهاد وقف، در به کارگیری آن در جهت پیشبرد اهداف فرهنگی اجتماعی و سیاسی خود همت گماشت.

۲-۳. گرایش غازان خان به اسلام

غازان خان، به عنوان هفتمین ایلخان مغول، با پذیرش اسلام، تحولی عظیم در تاریخ مذهبی ایران رقم زد. او با اعلام اسلام به عنوان دین رسمی حکومت خود، (بیانی، ۱۳۸۲: ۲۱۳) نه تنها ارتباط خود را با حاکمان مغول قطع کرد بلکه سعی کرد تا مذهب تشیع را به عنوان مذهب اصلی در دربار و میان مردم ترویج دهد. غازان خان با احترام به اهل بیت و امامان شیعه، اقدامات متعددی را در این راستا انجام داد. در مورد این‌که او به مذهب شیعه نیز درآمد یا نه منابع صحبت‌های ضد و نقیضی وجود دارد ولی آنچه مورد تصدیق اکثر مورخین است آن است که غازان خان علناً مذهب تشیع نداشت و باطناً به خاندان نبوت مهر می‌ورزید و این علاقه‌مندی و مهرورزی جنبه توجه و تمایل باطنی داشته نه بستگی رسمی و پیروی از مذهب تشیع. (مرتضوی: ۱۳۷۰: ۱۹۱) و همین امر باعث شده بود که غازان خان به برگزاری مراسم مذهبی و عزاداری ویژه‌ای داشته باشد. این مراسم‌ها به مردم این امکان را می‌داد تا عقاید خود را در فضایی آزادانه ابراز کنند و بدین ترتیب، جایگاه اجتماعی و مذهبی شیعیان در جامعه تقویت می‌شد.

۳. نقش مذهب در توسعه اصلاحات غازان خان

نقش مذهب در دوران ایلخانان به ویژه در گسترش تشیع بسیار قابل توجه بود. با فروپاشی خلافت عباسی و از میان رفتن سلطه سیاسی اهل سنت، شرایط مناسبی برای رشد و گسترش تشیع فراهم شد. ایلخانان، به دلیل عدم تعصب مذهبی، به شیعیان اجازه فعالیت آزادانه دادند و برخی از وزرای آن‌ها نیز از میان شیعیان انتخاب شدند. غازان خان به عنوان یکی از مشهورترین ایلخانان، با اعلام مسلمانی و تلاش برای

گسترش تشیع، نقشی کلیدی در این تحولات ایفا کرد. او با صدور فرمان‌هایی به حمایت از علمای شیعه و ترویج آموزه‌های مذهبی پرداخت و همچنین طی فرمانی مولانا فخرالدین، قاضی‌القضات هرات را دستور داد تا امور قضایی را دوباره بر اساس شرع مقدس اسلام بازنویسی کند. (بیانی، ۱۳۸۲: ۲۱۹). او بر خلاف اسلاف خود سعی کرد مبانی اساسی اسلام را نهادینه سازد به همین دلیل دستور داد طلاق که در دوران پیش از او خلاف قانون بود جایز شمرده شود و همچنین دستوری جهت تعدیل مهریه‌ها برای رونق ازدواج صادر کرد (بیانی، ۱۳۸۲: ۲۲۰). این فعالیت‌ها صرفاً در مورد وضع قوانین نبود، بلکه شاه ایلخانی با توجه به اهمیت استحمام در فرهنگ اسلامی و همچنین نیاز به مسجد و دیگر اماکن دستور به ساخت و ساز این گونه ابنیه‌ها در سرتاسر کشور داد و نزدیک به دو سال «در تمامت ممالک هر کجا نبود [مسجد و حمام] ساختند» (همدانی: ۱۳۷۳: ۱۵۰۲). همین امر باعث گردید که جامعه ایرانی مسلمان و بخصوص شیعه به تبع آزادی مذهبی که این پادشاه برایشان به ارمغان آورده بود و همچنین به تأسی از خود غازان خان، آنان نیز با اقدامات عام‌المنفعه او همراه شوند و حکومت را در این امر یاری رسانند تا جایی که رشیدالدین درباره دامنه فعالیت‌های عمرانی و آبادانی در دوره غازان می‌نویسد: «و عمارت بی اندازه در اکثر ولایات ساخته و می‌سازد و انهار و کهریزها جاری می‌گرداند و اگر در تفصیل آن شروع رود به تطویل انجامد و آنچه فرموده تابه موجب حکم یرلیغ شرطنامه به شرکت وکلای دیوان خالصجات احیا و عمارت کنند آن را نهایت نیست و در عهد مبارک او به واسطه عدل شاملش هزاران هزار آدمی به مشارکت ایشان به عمارت مشغول‌اند و آنچه جهت خود می‌کنند صد چندان باشد و هر خانه و باغ که پیش از این به عدد جماعتی که در این زمان عمارت می‌کنند خرابی می‌کردند و عمارتی که این زمان در ممالک می‌کنند بعد از عهد آکاسره در عهد هیچ پادشاهی نکرده‌اند و عجب اگر در روزگار آکاسره نیز این مقدار خلق به عمارت مشغول بوده باشند، چه در آن وقت هر چند ممالک معمور تمام بود، لکن آن را به سال‌های بسیار عمارت کرده بودند، و نیز چون در آن وقت مانند این خرابی نبوده به کدام عمارت مشغول بودندی» (همدانی: ۱۳۷۳: ۱۳۷۲).

بی‌تردید مهمترین ویژگی جریان بازسازی و آبادانی پس از اصلاحات غازان حضور و نقش رعیت در سازندگی و بنای خانه‌ها، بازارها، مساجد و اماکن عمومی دیگر بود اگر چه در دوره غازان ایلخان و نخبگان ایرانی اقدامات گسترده‌ای را در زمینه بازسازی مراکز مدنی ایران و بنیاد بناهای عام‌المنفعه آغاز کردند، فراگیری سازندگی در کل جامعه

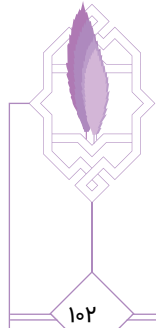
ایرانی موجب تغییری محسوس در اوضاع شهرهای ایران در دوره کوتاه سلطنت غازان شد. (الهیاری: ۱۳۸۳: ۴۰، ۴۵).

۴. پیشینه موقوفات در ایران پیش از غازان خان

موقوفات در ایران پیش از غازان خان، به عنوان یک نهاد اجتماعی و مذهبی، نقشی کلیدی در حمایت از علمای شیعه و گسترش تشیع ایفا کردند. موقوفات، زمین‌ها و دارایی‌هایی بودند که به منظور تأمین مالی فعالیت‌های مذهبی، علمی و اجتماعی وقف می‌شدند. ولی با ورود مغولان به ایران، این موقوفات دستخوش تاراج و غارت شد. پادشاه مغولی نیز در ایران به دلیل این که به آئین بودا بودند ممانعتی از دست درازی به موقوفات نمی‌کردند و حتی خود نیز در این زمینه پیش قدم می‌شدند. در این بین چون برخی از همسران پادشاهان مغول به دین مسیح بودند و حتی برخی از پادشاهان گرایش به مسیحیت داشتند موقوفات کلیساها و برخی از موقوفاتی که توسط برخی از نزدیکان حکومت محافظت می‌شد مصون ماند به‌عنوان نمونه موقوفات مدرسه‌ای که به فرمان مادر منگو قآن در بخارا ساخته شد از جمله موقوفات مهم عهد ایلخانی به‌شمار می‌رود. (نوایی، ۱۳۷۹: ۳۶). همچنین به دستور پادشاهان مغول دفتری از املاک موقوفه توسط خواجه نظام‌الملک طوسی و فرزندش تهیه شد ولی اطلاعات بیشتری از این موضوع به‌دست نیامده است. در واقع می‌شود چنین بیان کرد که املاک و موقوفات ایران مانند بسیاری دیگر از مظاهر تمدنی با یورش مغولان به تاراج رفت و برخی از آن‌ها توسط وزرای ایشان محافظت می‌شد تا اینکه غازان خان به حکومت رسید و با گروش او به آئین اسلامی، بار دیگر زمینه لازمه برای احیاء و توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی ایجاد شد که نهاد وقف نیز از جمله این فرهنگ‌ها به‌شمار می‌رود.

۵. اقدامات غازان خان در توسعه موقوفات

غازان خان پس از آن که به آئین اسلام درآمد سعی کرد تا شعائر اسلامی را احیا کند و بدین منظور دستور داد معابد و بتخانه‌های بودایی ویران و کلیساها و کنیسه‌ها و دیرهای عیسویان و مجوسان تخریب شود (همدانی: ۱۳۷۳: ۱۲۹۵؛ آیتی: ۱۳۷۲: ۱۹۷). همچنین دستور داد دفاتر اوقاف که خواجه نصیر الدین و فرزندش تهیه کرده بودند بار دیگر بررسی گردد و املاک موقوفه سامان یابد. این امر برای احیای موقوفات گام اساسی بود و به

همین دلیل شاه ایلخانی به آن مبادرت ورزید در واقع غازان خان با درک عمیق از نیازهای جامعه و اهمیت موقوفات در توسعه اجتماعی، اقدام به تأسیس و گسترش موقوفات جدید نمود. این موقوفات با هدف فراهم کردن منابع مالی پایدار برای پروژه‌های عمرانی، اجتماعی و فرهنگی تأسیس شدند. به عنوان مثال، او موقوفات خاصی را برای تأسیس مساجد، مدارس و مراکز خیریه ایجاد کرد که به تأمین نیازهای اساسی جامعه کمک می‌کردند. این اقدامات به‌ویژه در شهرهای بزرگ و پرجمعیت، فضایی برای آبادانی و عمران فراهم آورد و منجر به ایجاد نهادهای اجتماعی مؤثر گردید.

۵-۱. ایجاد موقوفات جدید و گسترش آن‌ها

اگر بخواهیم روند توالی موقوفات در دوره غازان خان را بررسی کنیم در چند دسته قابل بیان است. اول موقوفاتی که در جهت تسهیل امر زیارت و رفاه زائران و مجاوران مشاهد متبرکه صورت گرفته است. اولین اقدام او در این زمینه تسهیل سفر حج بود. غازان خان به حجاج کمک فراوان کرد و در فرمانی مبنی بر رونق بخشیدن به فرضیه حج، بزرگداشت سادات مکه و خادمان بیت‌الله الحرام و امن ساختن راه مکه برای راحتی حاجیان صادر کرد و از جهت اهمیت موضوع امیر قتلغشاه را که از مهمترین شخصیت‌های مملکتی محسوب می‌شد، به امیرالحاجی برگماشت. به‌منظور هر چه نیرومندتر ساختن کارون‌های حج گسیل شده از ایران، برای امیرالحاج سوار با اسب و یدک، کوس، علم، بارگاه و سراپرده مقرر داشت. پرده زیبا و مجلی برای خانه خدا فرستاد و مرسوم برای فرماندروایان مکه و مدینه و انعام و خلعت‌هایی برای مشایخ عرب و رؤسای قبایل عرب معین کرد و بدین ترتیب نفوذ خود را تا عربستان گسترش داد (بیانی، ۱۳۸۲: ۲۲۳-۲۲۴).

شاه ایلخانی که از ابتدای حکومت ارادت خود را به ائمه اطهار نشان داده بود و حتی سکه به نام دوازده امام نیز ایجاد کرده بود در جهت توسعه این مشاهد موقوفاتی انجام داد. در شهر نجف نهری ایجاد کرد که نواحی خشک اطراف این شهر را سیراب کند. از این نهر در تاریخ به نهر غازانی سخن به‌میان آمده است. همچنین در حدود مقبره ابوالوفا نیز که بیابانی بی آب و علف بود، دستور جاری ساختن نهر دیگری از فرات را داد که به نهر غازانی سفلی معروف شد و مزارع و باغات فراوانی گرد آن فراهم آمد. (بیانی، ۱۳۸۲: ۲۲۳) همچنین بنا بر نقل رشیدالدین فضل‌الله، به دستور غازان خان به طرف کربلا، نهری جاری ساختند که از حله می‌گذشت و به نهر غازانی اعلی شهرت یافت بدین وسیله تمام

بیابان‌های دشت کربلا سرسبز شد و شهر که تا آن زمان آب شیرین نداشت دارای آب گوارا گردید و اطراف حرم امام حسین ؟؟ تبدیل به مزارع و باغ گردید. (همدانی، ۱۳۷۳: ۲۰۳).

دومین دسته از موقوفاتی که می‌توان به آن اشاره کرد موقوفاتی است که شاه ایلخانی برای سادات ایجاد کرد. در واقع غازان خان ارادت خاصی به علما و بخصوص سادات داشت و به همین در کل سرزمین‌های تحت سیطره خود سعی کرد که برای ایشان دارالسیاده ایجاد نماید. در مورد چرایی این کار در تاریخ نقل شده است که در سال ۷۰۲ هجری در بغداد به هنگام نماز ظهر یک شیعه به قتل رسید و جسدش به آتش کشیده شد. شیعیان و سادات استخوان‌های سوخته را برداشتند و هنگامی که غازان خان به زیارت امیرالمؤمنین در نجف اشرف رفته بود نزد ایشان آمدند و تظلم خواهی کردند. در این بین عالمی شیعی نیز به ذکر مصائب اهل بیت و ظلم و جور بنی امیه به سادات پرداخت. این واقعه چنان در شاه تأثیر داشت که دستور داد در تمامی نقاط حکمرانی او دارالسیاده ایجاد کنند. به دنبال این فرمان، در روم، بغداد، نجف، کرمان، شیراز، اصفهان و سایر شهرها ساختن دارالسیاده آغاز شد و املاک و دهات زیادی بر آن وقف گردید. (بیانی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۵۹۸-۵۹۹؛ همدانی: ۱۳۷۳: ۱۳۵۹ و ۱۳۵۸؛ القاشانی: ۹۴: ۱۳۴۸-۹۳). ارادت غازان‌خان به علما و سادات تا حدی گشت که رشیدالدین در این باره می‌نویسد: «او جماعت سادات و ائمه و مشایخ را نواخت فرمود و ادارات و صدقات داد و در باب عمارت مساجد و خانقاه‌ها و ابواب‌البر احکام به مبالغت اصدار فرمودی و چون ماه رمضان درآمد با جمعی ائمه و مشایخ به طاعت و عبادت مشغول گشت» (همدانی: ۱۳۷۳: ۵۶-۱۲۵۵). این دارالسیاده‌ها نوعی مسافرخانه بود که در آن‌ها از اعقاب پیامبر ؟؟ به رایگان نگهداری و پذیرایی می‌شد. (تاریخ کمبریج، ۱۳۸۰، ج ۵:)

بنا به نقل رشیدالدین فضل‌الله همدانی:

«سلطان اسلام غازان‌خان [...] اوقاف معینی می‌فرمود و وظایف و مشاهرات هر طائفه در نظر آورد و فرمود که چگونه است که از آن فقها و متصوفه و دیگر طوائف هست و از آن سادات نیست [؟] از آن علویان نیز واجب است و فرمود تا در تبریز و دیگر ولایات معظم در تمام ممالک در بلاد معتبر چون اصفهان و شیراز و بغداد و امثالها دارالسیاده سازند تا سادات آنجا فرو آیند و جهت مصالح ایشان وجهی که مصلحت دید به موجبی که وقف‌نامه‌ها به ذکر آن ناطق است معینی فرمود تا ایشان نیز از خیرات او با بهره باشند.

(همدانی، ۱۳۵۸: ۱۹۰ - ۱۹۱)

بر پایه گزارش همین نویسنده در جاهای مختلف خانقاه، مدارس، مساجد و دیگر ابواب البر بنیاد نهاد و در ولایت همدانی در حدود سفید کوه در دیهی خانقاه معتبری ساخت و املاک بسیاری بر آنجا وقف کرد. (همدانی: ۱۳۷۳: ۸۵ - ۱۳۸۴).

سومین و مهمترین دسته از موقوفات غازانی، موقوفات شنب غازان است. شنب غازان، نام گنبد غازان در تبریز است که سلطان محمود غازان آن را ساخته است.

رسم پادشاهان مغول این بوده است که محل دفن آن‌ها مخفی باشد اما چون غازان خان مسلمان شد شروع به سنت شکنی نمود. در بازدید غازان خان از مقابر اولیا و زیارتگاه‌های ائمه در طوس اعلی ساکنه السلام و تربت سلطان بایزید و ابوالحسن خرقانی و شیخ ابوسعید ابوالخیر و زیارتگاه‌های امام شیعه در عراق، با مشاهده انبوه زوار می‌گوید، «این مردن بهتر از زندگانی دیگران است و هر چند ما را مرتبه صلحا نیست لیکن از راه تشبیه به ایشان ابواب البری ساختن که جای آخرت ما باشد و بدان واسطه خیری و صدقه‌ای جاری گردد تا به برکات آن رحمت خدای تعالی دستگیری نماید و ثوابی دایمی مدخر گردد و در روز شنبه شانزدهم ذی الحجه سنه ست و تسعین و ستمائه (۶۹۶) در میان باغ عادلیه به موضع شم، بنیاد قبه‌ای عالی نهاد و در آن کار، هوسی و شعفی تمام داشت و همواره بر سر استادان بنا و عمله تردد می‌فرمود چون بنیاد مرداب گنبد بر روی زمین آوردند، مهندسان سؤال کردند که در چند موضوع جهت روشنائی روزن بگذاریم؟ فرمود که از بهر چه، گفتند تا زیرزمین روشن باشد. جواب داد که روشنی آنجا از اینجا می‌باید برد و الا روشنائی عارضی آفتاب در آن موضوع مرده را سودی ندهد» (همدانی: ۱۳۷۳: ۱۲۸۲). متأسفانه این مکان از بین رفته ولی با توجه به آن چه در تاریخ آمده می‌توان آن را همچون ربع رشیدی دانست.

عباس اقبال آشتیانی درباره شنب غازان می‌نویسد: «در محل شام تبریز که بعدها شنب‌غازان یا شام‌غازان خوانده شد و در سه‌ربع فرسخی جنوب تبریز قرار داشت قبه‌ای ساخت که از عجایب ابنیه اسلامی و بزرگ‌ترین و عظیم‌ترین قبه‌ای بوده است که تا آن تاریخ در ممالک اسلامی ساخته شده. بنای قبه در سال سوم سلطنت غازان شروع و در ۷۰۲ به انتها رسیده است. ضخامت دیوارها برابر با سی و سه آجر چسبیده به یکدیگر بوده و هرکدام از آن آجرها نیز ده من وزن داشته است و ۱۴،۰۰۰ عمله که ۱۳ نفر از آن‌ها مستمراً و ۱۰۰۰ دیگر به‌عنوان کمک استخدام شده بودند در ساختن آن شرکت کرده‌اند. ارتفاع قبه ۱۲۰ گز و طول دیوارها ۸۰ گز و کتیبه و شرفات قبه ۱۰ گز و طاس قبه ۴۰ گز و

محیط آن ۱۵۳۰ گز بوده و شکل دوازده ضلعی داشته و بر هر ضلع آن صورت برجی را نقش کرده بودند. کتیبه‌ها و داخل و خارج قبه بنقوش و خطوط بسیار نیکو مزین و تنها سیصد من لاجورد در نقش سقف آن بکار رفته بوده و در اندرون قبه هشتاد قندیل زرین و سیمین که وزن هر یک از آن‌ها به پانزده من می‌رسیده آویخته بودند و یکی از قندیل‌های طلای آن هزار مثقال وزن داشت. بعد از انجام بنای قبه غازان خان در ایران و عراق املاک مخصوصی وقف قبه نمود و تولیت آنجا را به خواجه سعد الدین ساوجی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله سپرد سپس در اطراف قبه ابنیه ذیل را نیز بضمیمه آن بنا نمود:

۱ - مسجد جامع، ۲ - مدرسه شافعیه، ۳ - مدرسه حنفیه، ۴ - خانقاه جهت درویش، ۵ - دار السیاده جهت اقامت سادات، ۶ - رصدخانه، ۷ - دارالشفاء، ۸ - بیت الکتب، ۹ - بیت القانون، جهت گذاردن دفاتر و قوانین که غازان خان وضع کرده بود در آنجا، ۱۰ - بیت المتولی که یک نفر متولی در آنجا مأمور تدبیر منزل و ترتیب مصالح مردم و منزل دادن ایشان بود، ۱۱ - حکمیه جهت اقامت حکما و تعلیم حکمت، ۱۲ - بستان و قصر عادلیه، ۱۳ - حوض‌خانه و حمام. «(اقبال آشتیانی، ۱۳۸۴: ۳۰۵)

۵-۲. سیاست‌های حمایتی از نهاد وقف

مدیریت منابع مالی موقوفات به‌عنوان یکی از چالش‌های اصلی در توسعه آن‌ها مطرح است. غازان خان با اتخاذ سیاست‌های حمایتی و برنامه‌ریزی‌های دقیق، توانست درآمدهای موقوفات را افزایش دهد. او با ایجاد شفافیت در نحوه مدیریت این منابع و نظارت مستمر بر عملکرد آن‌ها، از بروز فساد و سوءاستفاده جلوگیری کرد. این اقدامات باعث شد که موقوفات به عنوان منابع مالی قوی و پایدار، در خدمت توسعه اجتماعی و اقتصادی قرار گیرند. به‌علاوه، استفاده از درآمد موقوفات برای پروژه‌های عمرانی و خدمات عمومی، به کاهش مشکلات معیشتی و اجتماعی کمک شایانی نمود.

۶. تأثیر موقوفات بر جامعه ایلخانی

پس از یک دوره وقفه و انحطاط در روند تمدن اسلامی-ایرانی که با یورش مغولان به ایران اتفاق افتاد، احیای فرهنگ اسلامی توسط غازان خان دوباره باعث رشد و نمو این فرهنگ شد و دوباره تداوم روند احیای تمدن اسلامی را پی‌ریزی کند. به همین دلیل در فاصله اندکی از ظهور غازان خان دوباره مساجد و مدارس احیاء شدند و این بار با کمک خیرین مسلمان بیش از پیش مسیر رشد و تعالی آن امکانه

آغاز شد و توانست به فاصله اندکی به دوران طلایی خود بازگردد و شاهکارهایی از هنر و معماری ایرانی اسلامی ایجاد کرد.

۶-۱. نقش موقوفات ایلخانی در تقویت نهادهای دینی و آموزشی

موقوفات ایجاد شده توسط غازان خان نقش بسیار مهمی در تقویت نهادهای دینی و آموزشی ایفا کردند. او با تأکید بر اهمیت علم و دانش، موقوفات را به‌عنوان ابزاری مؤثر برای آموزش و پرورش نسل‌های آینده به کار گرفت. این موقوفات نه تنها به تأمین هزینه‌های آموزشی کمک کردند، بلکه فضایی سالم و معنوی برای رشد و تربیت جوانان فراهم آوردند. با تأسیس مدارس و مراکز آموزشی تحت پوشش موقوفات، غازان خان به ترویج علم و دانش در جامعه کمک کرد و به این ترتیب، تأثیر عمیقی بر زندگی اجتماعی و فرهنگی جوامع اسلامی گذاشت. به گونه‌ای که در شنب غازان تبریز، مکتبخانه‌ای ساخته شده بود که پنج نفر معلم و پنج نفر معبد، کودکان را آموزش قرآن می‌دادند و مصاحفی از قرآن برای استفاده کودکان در آن نهاد بودند و نیز سرپرستارانی برای نگاهداشت کودکان گمارده بودند. (خواند میر، ۱۳۵۳: ۱۸۹)

پیش از او اشراف خواجه نصیرالدین طوسی بر اداره اوقاف قلمرو وسیع ایلخانان زمان خویش و احیای موقوفات و تخصیص درآمدهای حاصل از آن به تأسیس نهادهای علمی آموزشی و ترمیم آثاری که در حمله مغولان ویران و بایر گردیده بود منجر شد. همچنین خواجه نصیر الدین سعی داشت که از طریق موقوفات قسمتی از معیشت اهل علم را تأمین نماید به گفته صالح الدین صفدی: «وجود این شخصیت بزرگ علمی سیاسی در این دوره، مسلمانان را عموماً و علویان و حکیمان را خصوصاً نعمتی بود. چه او آنان را می‌نواخت و خواسته‌های ایشان را برمی‌آورد و از موقوفات که عمر معاش و پشتوانه مالی مراکز علمی و آموزشی آنان بود، نگاهداری میکرد» (ابن الصفدی، ۱۸۲: ۱۴۰۲). پس از آنکه غازان خان دفاتر موقوفاتی که خواجه نصیر الدین تدوین کرده بود را سامان بخشید خود نیز موقوفاتی جهت گسترش مدارس و همچنین تأمین مالی علما و طلاب داشت.

۶-۲. نقش موقوفات در تقویت موقعیت اجتماعی تشیع

موقوفات در دوره غازان خان به‌عنوان ابزاری مؤثر برای تقویت تشیع در جامعه مغولی و ایرانی شناخته شدند. غازان خان با حمایت از نهادهای دینی و فراهم آوردن منابع مالی از طریق موقوفات، به ایجاد و تقویت جایگاه اجتماعی شیعیان کمک کرد. این موقوفات نه

تنها به تأمین هزینه‌های مذهبی و اجتماعی کمک کردند، بلکه به شیعیان این امکان را دادند که در میان سایر گروه‌های مذهبی، به ویژه سنی‌ها، موقعیت خود را تثبیت کنند. از مهمترین نتایج این موقوفات می‌توان به افزایش مشارکت شیعیان در فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی اشاره کرد. با تأسیس مساجد و مراکز مذهبی از طریق موقوفات، شیعیان توانستند به عنوان یک گروه فرهنگی و مذهبی قابل احترام در جامعه خود شناخته شوند. این امر موجب تقویت هویت شیعه و گسترش نفوذ آن در مناطق مختلف شد. موقوفات نه تنها در بعد مالی، بلکه در زمینه آموزشی نیز تأثیرات عمیقی داشتند. تأسیس مدارس و مراکز آموزشی از سوی موقوفات، به‌ویژه در قرون وسطی، زمینه‌ساز تربیت علمای بزرگ شیعه شد. این مراکز به عنوان کانون‌های آموزشی، معارف اسلامی را انتشار دادند و به ترویج زبان و ادبیات فارسی پرداختند. نتیجه این تحولات، ایجاد یک بستر فرهنگی و علمی قوی بود که تأثیرات آن تا سال‌ها بعد در جامعه اسلامی محسوس بود.

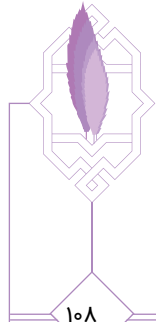
۷. نقش مشاوران مذهبی در تصمیم‌گیری‌های غازان خان

نقش مشاوران مذهبی در دوران حکومت غازان‌خان بسیار حیاتی بود. او از مشاوران شیعه‌مذهب خود، مانند خواجه سعدالدین ساوجی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله، در اداره حکومت بهره می‌برد. این مشاوران نه تنها به غازان‌خان در پیشبرد اهداف مذهبی کمک کردند، بلکه در تعیین سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی نیز نقش مؤثری داشتند. این مشاوران با ارائه مشاوره‌های دینی و اجتماعی به غازان‌خان، به او کمک کردند تا سیاست‌هایی را اتخاذ کند که با اصول اسلامی همخوانی داشت. به همین دلیل، در دوران حکومت او، شیعیان توانستند با برگزاری مراسم عزاداری و ترویج عقاید خود، جایگاه اجتماعی و مذهبی خود را تقویت کنند.

در نتیجه، تحولات مذهبی در دوره غازان‌خان نه تنها به گسترش مذهب تشیع کمک کرد، بلکه به بهبود وضعیت اجتماعی و اقتصادی مردم نیز انجامید. این دوران، نقطه عطفی در تاریخ مذهبی ایران به شمار می‌رود که تأثیرات آن تا سال‌ها بعد نیز باقی ماند.

۸. ارزیابی و تحلیل نقش غازان خان در توسعه موقوفات

غازان خان، به عنوان یکی از شخصیت‌های کلیدی تاریخ ایران در دوره ایلخانان، با اصلاحات بنیادین خود تأثیرات عمیق و ماندگاری بر تاریخ سیاسی و اجتماعی کشور

گذاشت. او با پذیرش اسلام و ترویج آن در جامعه مغولی، نه تنها شرایط اجتماعی را تغییر داد بلکه هویت فرهنگی جدیدی را برای مغولان فراهم آورد. این رویه موجب تقویت روابط میان مغولان و مسلمانان شده و در نهایت به تحکیم ساختارهای سیاسی آن زمان انجامید. اقدامات غازان خان، به ویژه در زمینه‌های اقتصادی و فرهنگی، به شکوفایی شهرها و توسعه زیرساخت‌ها منجر شد که این تأثیرات هنوز هم در تاریخ ایران قابل مشاهده است. موقوفات به عنوان یکی از ارکان مهم در دوران غازان خان، نقش کلیدی در تحولات اجتماعی و سیاسی ایفا کردند. او با تأسیس موقوفات و حمایت از علمای دین، به تأمین منابع مالی برای پروژه‌های عمرانی و فرهنگی کمک نمود. این موقوفات به چندین دلیل در تقویت بنیه اقتصادی جامعه مؤثر بودند:

۱- تأمین مالی برای ساخت مساجد، مدارس و مراکز فرهنگی

۲- ایجاد شغل و فرصت‌های اقتصادی جدید برای مردم

۳- تقویت ارتباطات اجتماعی و پیوندهای میان دولت و مردم

این نهادها به عنوان ابزاری برای کنترل و سازماندهی اجتماعی محسوب می‌شدند که به حکمرانان کمک می‌کردند تا نفوذ خود را در جامعه افزایش دهند و سطح زندگی را ارتقاء بخشند.

در تحلیل ابعاد تاریخی و فرهنگی موقوفات در زمان غازان خان، تأثیرات مثبت آن‌ها بر عمران و توسعه شهری بسیار بارز است. او با تأسیس بناهای مذهبی و فرهنگی، به رونق شهرهایی چون تبریز، بغداد و یزد کمک شایانی کرد. این اقدامات نه تنها موجب تحول اقتصادی در این شهرها شد بلکه آن‌ها را به مراکز مهم فرهنگی تبدیل نمود.

از دیگر جنبه‌های قابل توجه، توجه به مقابر و بناهای مخصوص سادات و مشایخ در این دوره است که نشان‌دهنده احترام و ارادت غازان خان به علمای دین بود. این احترام به علمای دین و تأثیر آن‌ها بر جامعه اسلامی، به تقویت پایه‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه منجر گردید.

نقش غازان خان در ایجاد و توسعه موقوفات، به عنوان یکی از عوامل مهم در تاریخ ایران، نشان‌دهنده تأثیرات عمیق اجتماعی و فرهنگی این شخصیت بزرگ بر جامعه است که همچنان در یادها و تاریخ باقی مانده است.

نتیجه گیری

پس از یورش مغولان به ایران و تشکیل حکومت ایلخانی، تمدن اسلامی ایرانی در آستانه انحطاط قرار گرفت ولی تلاش شخصیت‌هایی همچون خواجه نصیرالدین طوسی سبب شد که نقطه‌های امیدی برای نجات این تمدن وجود داشته باشد تا آن که غازان خان به عنوان پادشاه ایلخانی با تلاش وزرا و علمای ایرانی به آئین اسلام درآمد و همین امر باعث شروع رشد دوباره تمدن اسلامی در زمان ایلخانی شد.

اسلام آوردن شاه ایلخانی سبب شد که بار دیگر مظاهر تمدن اسلامی همچون مساجد در سرتاسر سرزمین‌های اسلامی ایجاد شود و شرع مقدس اسلام نیز دوباره احیا گردد و محاکم و مراسمات نیز آئینی اسلامی بیابد. در این بین نهاد وقف توانست بیش از پیش تأثیر گذار باشد و هم در ساخت مساجد و مراکز دینی تأثیری بسزا داشته باشد و هم روح فرهنگ اسلامی را در کالبد جامعه‌ای که تقریباً یک قرن در سکوت به سر برده بود بدمد. غازان خان با احیای موقوفات دوران گذشته که در دفاتر وقفی تدوین شده بود از یک طرف سعی در احیای این فرهنگ داشت و از طرفی با ایجاد موقوفاتی جدید همچون ساخت مسجد و مدرسه و غنات و دارلسیاده و خانقاه و ... سعی در به کارگیری مجدد این فرهنگ برای رونق تمدن اسلامی کرد. در این بین ساخت شنب غازان که به‌عنوان یک مجموعه آرامگاهی و زیارتی آموزشی به شمار می‌رفت و به کارگیری گسترده نهاد وقف در آن، اوج دوران شکوفایی این نهاد در دوران ایلخانی به شمار می‌رود تا جایی که خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی به تأسی از او مجموعه ربع رشیدی را ساخت.

کتاب نامه

- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۰). *تاریخ مغول و اوایل ایام تیموری*، تهران: نشر نامک.
- ایزدی، حسین؛ اسماعیل زاده، صدرالله (۱۳۹۱). «جایگاه وقف در توسعه تشیع در عصر ایلیخانان»، *مجله تاریخ اسلام*، تابستان ۱۳۹۱، شماره ۵: صص ۱۵۱-۱۸۲.
- بویل، جی. آ (۱۳۸۰). *تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلیخانان*، مترجم حسن انوشه، ج ۵، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۱). *دین و دولت در ایران عهد مغول (نبرد میان دو فرهنگ)*، تهران: مرکز دانشگاه تهران.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۹). *مغولان و حکومت ایلیخانی در ایران*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- پریش ور، حسین (۱۳۸۸). «بررسی شخصیت و نقش تاریخی غازان خان در دوره ایلیخانی»، پایان نامه کارشناسی ارشد گروه ایرانشناسی و تاریخ دانشگاه اصفهان، استاد راهنما دکتر فریدون الهیاری. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- صادقانی، مجید (۱۳۸۷)، «بررسی وضعیت لایه‌های اجتماعی ایران و کارکرد آن‌ها در فرهنگ و تمدن اسلامی از حمله مغول تا پایان ایلیخانان»، پایان نامه کارشناسی ارشد گروه ایرانشناسی و تاریخ دانشگاه اصفهان، استاد راهنما دکتر حسین میرجعفری، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- القاشانی، ابوالقاسم (۱۳۴۸). *تاریخ الجایتو*، به اهتمام مهین همبلی، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مباشر امینی، زهرا؛ عودی، ستار؛ سپهریف محمد (۱۳۹۸). «نقش باورهای دینی مردم ایران در گرایش حاکمان مغول به گسترش و توسعه موقوفات مذهبی (ازاوگتای قاآن تا غازان خان)»، *نشریه تاریخ*، بهار ۱۳۹۸، شماره ۵۲: صص ۱۲۲-۱۵۰.
- نویسی، عبدالحسین (۱۳۷۰). *ایران و جهان از مغول تا قاجاریه*، تهران: امیر کبیر.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۷۳). *جامع التواریخ، تصحیح و تمشیه محمد روشن و مصطفی موسوی*، تهران: نشر البرز.
- الهیاری، فریدون (۱۳۸۳). «تحلیلی بر بازتاب اصلاحات غازانی در روند بازسازی مراکز شهری ایران (۶۹۴-۷۳۰ هجری)»، *مجله علمی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، دروه دوم، شماره سی و ششم و هفتم. صص ۳۴-۷۸.